

A Bartók-rend

*Bartók Béla: Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény. I. kötet.
Sajtó alá rendezte Kovács Sándor és Sebő Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.*

Bartók Béla és Kodály Zoltán már 1913-ban betervezték a Kisfaludy Társasághoz *Az új egyetemes népdalgyűjtemény tervezetét*. Akkor még egy évtized sem telt el legelső gyűjtőútjuk óta. Kutatásaik azonban olyan eredményesek voltak, hogy elérkezettnek látták az időt valamennyi fölött magyar népi dallam egyetlen, rendszerezett gyűjteményben való kiadására. Amint a Kodálytól fogalmazott tervezetből kiderült, kettejük anyaga mintegy 3000 szöveges és kb. 100 hangszeres dallamból állott. Munkatársaik is lejegyezték közel 300 népdalt. Az elődöktől közreadott, használható adalékok számát 8—900-ra becsülték. Vikár Bélának a századforduló éveiben fonográfal végzett gyűjtései nyomán további csaknem 1500 dallam állott rendelkezésükre. Összesen tehát öt-hatezer népdal közzétételére

gondoltak. A gyűjteményt több kötetbe osztva képzelték el, mégpedig úgy, hogy egy-egy kötet kb. 1000 dallamot tartalmazzon, és külön kötetben kapjanak helyet a jegyzetek és a különböző mutatók (betűrendes és műfaji mutató, helynévmutató, tematikus dallamkatalógus, forrásmutató, a több dallammal énekelt szövegek, illetve a többféle szöveggel előadott dallamok részletezése és az egyes dalok bibliográfiája). A vokális dallamokat az Ilmari Krohn által kipróbált rendszerezés kissé módosított alkalmazásával kívánták csoportosítani, vagyis mindenekelőtt a dallamsorok záróhangja, másodsorban pedig a ritmus szerint, ugyanis ily módon a rokon dallamok egymás közelébe kerülnek és a típusok is kiviláglanak. A hangszeres dallamok elrendezésének

alapjául — terjedelmükre való tekintettel — kezdő-motívumokat vélték a legalkalmasabbaknak.

A Kisfaludy Társasághoz benyújtott javaslat címében az „új” jelző azért volt indokolt, mert a múlt században két kiadvány szerzője is „egyetemesnek” nevezte művét. 1852 és 1858 között Mátray Gábor munkája jelent meg *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye* címmel, majd 1873 és 1896 között Bartalus István 730 dalt magában foglaló hét kötete, parányi különbséggel: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény*. Voltaképpen Szini Károly 1865-ben napvilágot látott, 200 dallamot tartalmazó művének címe — *A magyar nép dalai és dallamai* — is ilyenzerű teljesség igényére utalt, noha ehhez a feltételek egyáltalán nem voltak meg.

A népzene egészét átfogó gyűjtemény eszméje tehát úgyszólván öröklődött. 1913-ban mindenesetre megalapozott volt az egyetemes népdalgyűjtemény összeállításának és kiadásának tervbevétele, hiszen kiváltképp a szöveges népzene vonatkozásában a lehetőségek megeremlödtek azáltal, hogy a legjellegzetesebb néprajzi tájakon tudományos igényű föltárások folytak, és az összegyűjtött anyag — némi óhatatlan egyenetlenség és hiány ellenére is — felölelte a legfontosabb műfaji meg stíluscsoportokat. A vállalkozásnak azonban gátat vetett a világháború. Minthogy Bartók elsőrendű feladatának tartotta a gyűjtemény megalkotását, a kilátástalanná vált körülmények között is dolgozott annak rendszerezésén. 1921-ben elkészült és három év múlva megjelent *A magyar népdal* című szintézise. Ebben az alapvető jelentőségű könyvben Bartók — mintegy 7800 dallam tözetes vizsgálata alapján — három fő osztályba sorolta a népdalokat. Régi stílusú, új stílusú és egyéb dallamok (vegyes) osztályát választotta külön, és egyszersmind megkísérelte, hogy a dallamokat az osztályokban, illetve alosztályokban egy föltételezett történeti fejlődési sorrendben helyezze egymás után. Rendszerező eljárásának kiindulási pontjaként a ritmus mellett döntött, azaz elfordult Krohn és Kodály zárhangokra épülő rendjétől. A régi stílusú dallamokban mutakozó eltérő sajátosságok figyelembevételével négy ún. zenedialektus-területet különböztetett meg (Dunántúl, Felső-Magyarország, Nagyalföld és Erdély). A stíluscsoportokat részletesen ismertető tanulmányt szemléltető példatárában közel negyedfélszáz népdalt adott közre.

A magyar népdal kiadása után Bartók egy ideig lezártnak tekintette a magyar népdalanyag rendszerezését. 1933-ban azonban a Magyar Tudományos Akadémia Néptudományi Bizottságának folklorisztikai albizottsága javasolta, az igazgatótanács pedig ennek nyomán elhatározta az egyetemes népdalgyűjtemény közzétételét. Az előkészítő, szervező és szerkesztő munkálatokkal Bartókot bízták meg. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól felmentést kapott a zeneművészeti főiskolai tanítás kötelezettsége alól, s így 1934 szeptemberétől kezdve hat éven át figyelmét és energiáját a gyűjtemény kérdéseinek megoldására összpontosíthatta. Régi vágya teljesült: hivatalosan fő munkaterülete lett a népzeneutató. Ebben az időszakban alkotta meg tudományos pályájának legnagyobb művét, a magyar népdalok

egyetemes gyűjteményének rendszerét, melyet az utókor „Bartók-rend” néven tart számon.

Bartók az Akadémia épületében néhány munkatársával átvizsgálta a régebbi gyűjtések támlapjait, ellenőrizte a fonográfhangerekről készített dallamlejegyzéseket, és azokat újabakkal egészítette ki, továbbá részt vett a Néprajzi Múzeum megbízásából, az Akadémia és a Magyar Rádió támogatásával megindított népzenei hanglezemzefelvételék irányításában, és — nem utolsósorban — megírt több remek tanulmányt. Ezalatt folytatódtak, sőt megélénkültek a helyszíni kutatások. Az újabb gyűjtések eredményeit Bartók folyamatosan beiktatta a nagy gyűjteménybe. Utolsóként az 1938-ban beérkezett adatokat vette figyelembe. A gyűjtemény akkor 13 505 dallamból állott.

E hatalmas anyag rendszerezésében Bartók lényegében azokból az elvekből indult ki, amelyeket *A magyar népdal* című munkájában vett alapul. Ám a legújabbban föllet nagyszámú dallam tanulságai, valamint azok a kétségek, amelyeket ő maga már 1924-ben megjelent könyve néhány fejezetében megfogalmazott, arra készítették, hogy a dallamok csoportosítását több tekintetben átalakítsa. A változtatások a régi stílusú dallamok rétegét, vagyis az ún. A osztályt és a vegyes dallamok csoportját, az ún. C osztályt érintették. A végleges átrendezés szerint az A osztályban helyezkednek el a négysoros, izometrikus (azonos szótagszámú sorokból álló), nem architektonikus szerkezetű dallamok. Ezek tulajdonképpen a legrégebbnek tartott, ereszkedő dallamvonalú, többnyire ötfokú magyar népdalok. A B osztály foglalja magában az architektonikus (kupolás) szerkezetű, négysoros dallamokat, más szóval az új stílusúakat, melyeket főleg a kezdő- és a záró sor gyakori egyezése, valamint a belső sorok vagy egy belső sor magasabb fekvése jellemez. A C osztályban található a heterometrikus, nem architektonikus szerkezetű dallamok és a nem négysorosak. Bartók úgy vélekedett, hogy ebbe az osztályba sikerült csoportosítani az idegen eredetű vagy legalábbis idegen hatásokról tanúskodó dallamokat.

Az A és a C osztály két, illetve négy alosztályra tagolódik. Az A osztályban a nem alkalmazkodó ritmusú dallamok alkotják az első alosztályt (mivelhogy Bartók szerint ezek az „ősibbek”), az alkalmazkodó ritmusúak pedig a másodikat (Bartók ugyanis azt vallotta, hogy a pontozott ritmusnak a szöveg hosszú és rövid szótagjaihoz való alkalmazkodása többé-kevésbé magyar, de újabb keletű jellegzetesség). E két alosztály dallamai következetesen a szótagszám emelkedő rendjében sorakoznak. A C osztályban fordított a sorrend: elől állanak az alkalmazkodó ritmusú dallamok (mert ezek tűnnek a leginkább megmagyarosodott idegen eredetű dallamoknak). Ennek az osztálynak a harmadik és a negyedik alosztályában vannak a három-, illetve a kétsoros dallamok. Itt, akárcsak a B osztályban, egyaránt előfordulnak izo- és heterometrikus dallamok. Ezért egymásutánjukat az első sor szótagszáma, majd a második, a harmadik stb. soré határozza meg. A C osztály első két alosztályában a szótagszám szerinti csoportosítás egy különleges, a

rövidebb és hosszabb sorok viszonyát szem előtt tartó felosztás után következnek.

A bartóki rendszerezés egyik legfontosabb eszköze az a ritmusképlet-táblázat, amely az egyező versszak típusú és szótagszámú dallamok osztályozásának következetességét hivatott biztosítani. Ennek megfelelően az A osztályban egy-egy szótagszám-csoporton belül a parlando előadású dallamoké az elsőség. Az utánuk helyezett tempo giusto ritmusú dallamok esetében előbb az izoritmikusak, majd a heteroritmikusak állanak. Azonos ritmusképletű csoportokban a záróhangok szerint alakul ki a sorrend. A rendszerezés végső szakaszát a dallamok változatsoportokba való sorolása jelenti.

A fenti elvek alapján végérvényesen osztályozott-rendszerezett gyűjteményt Bartók 1940 októberében, néhány nappal az Egyesült Államokba való távozása előtt átadta Kodály Zoltánnak. Jóllehet nem maradt ideje arra, hogy megírja a bevezető tanulmányát és kidolgozza a közreadás gyakorlati kérdéseit, lényegében befejezett művet hagyott hátra. A tudományosság és a művelődés mérhetetlen vesztesége volt, hogy ez a monumentális gyűjtemény fél évszázadon át nem láthatott napvilágot, és archívumi anyagként csupán a kutatók szűk köre előtt volt ismert. Egyébként jelentősebb népzene tudományi munkái halála után jelentek meg: 1959-ben, ill. 1970-ben szlovák gyűjtésének első két kötete (a harmadik máig kiadatlan), 1967-ben, ill. 1975-ben teljes román anyaga és 1976-ban Törökországból hozott dallamai.

Kodály felfogása a dallamrendszerezés módjáról nem egyezett a Bartókéval. Neheztelt is rá, mivel nem beszélt meg vele a gyűjtemény számos kérdését, holott a munka indulásakor Kodály társ-szerzőnek számított, ugyanis ő tanulmányozta át a régi kiadványokat és a kéziratok dalgyűjteményeket, s ezek anyagának lemásoltatása is az ő feladata volt. A kiadás megíúsulásáért azonban nem volt felelős. Kodály a háború idején biztonságba helyezte a gyűjteményt. Ennél többet akkor nem tehetett. A negyvenes évek második felében a népzene kutatás helyzete nem volt elég szilárd ahhoz, hogy ilyen méretű tudományos mű megjelenítésére lehetett volna vállalkozni. Közben pedig nem szünetelt az gyűjtőtevékenység. Gyors iramban növekedett az adatok tömege. 1950-ben a dallamok száma 35 000-re emelkedett. Egyidejűleg megkezdődött A Magyar Népzene Tára sorozat szerkesztése. Ennek első kötete 1951-ben hagyta el a nyomdát. Minthogy e sorozat köteteibe a Bartók-gyűjtemény megfelelő dallamait is beillesztették, a VI. kötetig Bartók neve is a címlapon szerepelt mint szerkesztő, érzékeltetve, hogy a sorozatot a szerzők a Bartók-mű utódának tekintik.

Igaz, hogy az újonnan gyűjtött anyag gyarapodásával párhuzamosan csökkent a Bartók-rend

egyetemes jellege, viszont kétségtelen, hogy ez a gyűjtemény nyújtja a legátfogóbb képet a második világháború előtt föltárt magyar népzeneről, és egyszersmind lehetővé teszi Bartók tudósi és művészi szemléletmódjának mélyrehatóbb megismerését. Ezek az érvek indították 1979-ben a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének vezetőségét arra, hogy szorgalmazza a gyűjtemény közreadását kritikai kiadás formájában, tudománytörténeti dokumentumként, az intézet Bartók Archívumának gondozásában. 1980-ban, a kiadás szempontjainak megvitatása és tisztázása után Kovács Sándor kapott megbízást a sajtó alá rendezésre.

Tízévi munka árán végre mindenki számára hozzáférhetővé vált a népzene tudomány egyik legértékesebb művének első kötete. A teljes kiadvány kilenc kötetből fog állni. A kitűnően megírt bevezető tanulmányban Kovács Sándor kimerítő részletességgel tájékoztatta az olvasót a Bartók-rend kialakulásának történetéről, a mű sorsáról, a különböző gyűjtőktől származó lejegyzések támlapjairól — megkülönböztetett figyelmet szentelve Bartók, Kodály, Lajtha László és Veress Sándor kéziratának —, továbbá a sajtó alá rendezés elveiről, a közreadás sokféle gondjáról, a dallamcsoportosítási rendszer felépítéséről és Bartók ritmusképlet-táblázatairól.

Ebben a kötetben az A osztály első alosztályának öt-, hat- és hétszótagú dallamait találjuk, szám szerint 416 dallam közel 1200 változatát. A közöttük való gyors és biztos eligazodást megkönnyítik a Sebő Ferentől nagyon körültekintően összeállított mutatók. A más kiadványokban is megszokott mutatókhoz képest fontos kiegészítésként Sebő vezette a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének Népzenei Típusrendjére utaló típusszámokat is, pontosabban azokat, amelyeknek a megfelelő előfordulnak a Bartók-gyűjteményben. Az első mutató — *A Bartók-rendi számok mutatójának* — négy rovatában a Bartók-rend számozása, a Népzenei Típusrend sorszáma, a szövegkezdet és a kadencia szerepel. A típusrendi számok révén a Bartók-gyűjtemény összevethető a Zenetudományi Intézet több mint 150 000 dallamot felölelő, új szempontok szerint rendszerezett népzenei adattárával. A jelenleg használt típusszámok alapján történő keresést segíti a *Típusrendi mutató*. A továbbiakban *Kadenciamutató*, *Ritmusréndi mutató*, *Szövegkezdet-mutató*, *Forrásmutató*, *A gyűjtők mutatója*, *Az énekesek mutatója*, *Helynévmutató és Megyék szerinti helynévlista* áll a kutatók rendelkezésére.

A kötetet 24 fényképmelléklet zárja. Ezek eredetijét a Bartók Archívum, illetőleg a Néprajzi Múzeum fotótára őrzi.

Almás István